

Kozięło-Poklewski, Bohdan

Z badań nad stanem zatrudnienia w Prusach Wschodnich w chwili objęcia władzy przez partię hitlerowską

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 537-546

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bohdan Koziello-Poklewski

Z BADAŃ NAD STANEM ZATRUDNIENIA
W PRUSACH WSCHODNICH
W CHWILI OBJĘCIA WŁADZY
PRZEZ PARTIĘ HITLEROWSKĄ

Jednym ze skutków narastającego od 1928 roku kryzysu gospodarczego był wzrost bezrobocia. Już w zimie 1928/1929 roku bezrobocie stało się w Niemczech ważnym problemem. W styczniu 1929 roku było tu 2 850 000 bezrobotnych. W latach następnych bezrobocie przyjęło zastraszające rozmiary — w końcu stycznia 1933 roku zarejestrowano w Niemczech 6 013 612 bezrobotnych¹. Wprawdzie w pierwszych miesiącach kryzysu bezrobocie dotknęło przede wszystkim przemysłowe okręgi zachodnich i środkowych Niemiec, ale kurczenie się rynku pracy na tych obszarach odbiło się niekorzystnie również w prowincjach rolniczych Rzeszy, tradycyjnym źródle siły roboczej dla okręgów przemysłowych. Przejawiało się to w zahamowaniu emigracji zarobkowej z prowincji rolniczych do okręgów przemysłowych. Jeszcze w 1929 roku z Prus Wschodnich wyemigrowały do okręgów przemysłowych 20 542 osoby, w roku następnym już tylko 4119 osób, a w roku 1931 saldo migracji dla Prus Wschodnich od wielu lat po raz pierwszy wypadło dodatnio i wyraziło się liczbą 3870 osób. Od tej chwili aż do końca 1935 roku Prusy Wschodnie miały dodatnie saldo migracyjne². Ci, którzy nie mogli wyemigrować w celach zarobkowych z Prus Wschodnich, obciążali i tak skromny, a przy tym jeszcze kurczący się na skutek kryzysu, miejscowy rynek pracy. Kryzys nie ominął bowiem i tej prowincji, co wyraziło się stałym spadkiem zatrudnienia i wzrostem bezrobocia. Charakterystyczna przy tym dla rynku pracy Prus Wschodnich sezonowość zatrudnienia powodowała znaczne, sięgające tysięcy osób wahania w stanie zatrudnienia. I tak w ciągu czterech miesięcy — między końcem marca a końcem lipca 1930 roku — liczba zatrudnionych wzrosła od 449 625 do 519 236, a więc o 69 611 osób, to jest o 15,5% stanu zatrudnienia z końca marca 1930 roku. Jednak w ciągu następnych ośmiu miesięcy — od końca lipca 1930 roku do końca marca 1931 roku — stan zatrudnienia obniżył się o 99 928 osób (od 519 236 do 419 308, to znaczy o 19,2% stanu zatrudnienia z końca lipca 1930 roku). Podobnie kształtowała się sytuacja w następnych dwóch latach. Między końcem marca a końcem czerwca 1931 roku zatrudnienie wzrosło o 79 260 osób (od 419 308 do 498 568 osób, to jest

1 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, Jg 53, 1934, s. 308.

2 *Statistisches Handbuch für die Provinz Ostpreussen*, Schlossberg (Ostpr.) und Leipzig 1938, s. 64.

o 18,9% stanu zatrudnienia z końca marca 1931 roku), ale między końcem czerwca 1931 roku a końcem marca 1932 roku zatrudnienie spadło o 128 601 osób (od 498 568 do 369 967, a więc o 25,8%). W ciągu pięciu miesięcy 1932 roku (koniec marca — koniec sierpnia) zatrudnienie wzrosło o 68 242 osoby (od 369 967 do 438 209, to znaczy o 18,4% stanu zatrudnienia z końca marca 1932 roku), ale w ciągu następnych sześciu miesięcy (koniec sierpnia 1932 roku — koniec lutego 1933 roku) obniżyło się o 75 966 osób, od 438 209 do 362 243, a więc o 17,3% stanu zatrudnienia z końca sierpnia 1932 roku. Sześć pierwszych miesięcy 1933 roku (koniec lutego — koniec sierpnia) przyniosło wzrost zatrudnienia o 138 093 osoby (od 362 243 do 500 336, to jest o 38,1% stanu zatrudnienia z końca lutego), ale już cztery następne miesiące tegoż roku przyniosły znów spadek zatrudnienia o 49 775 osób, to jest o 9,9% stanu z końca sierpnia 1933 roku³. Trzeba przy tym pamiętać, że rok 1933 to okres już po objęciu władzy przez partię hitlerowską i zastosowaniu przez nią totalnej walki o pracę (*Arbeitsschlacht*), o której metodach będziemy niżej mówić szczegółowo.

Kurczenie się rynku pracy i spadek stanu zatrudnienia powodował wzrost bezrobocia. Podobnie jak w przypadku stanu zatrudnienia również i teraz dał o sobie znać sezonowy charakter pracy w Prusach Wschodnich. W okresach wiosennych i letnich, a więc w czasie nasilenia prac rolnych i budowlanych, zmniejszała się liczba bezrobotnych. I w tym przypadku wahania sięgały dziesiątków tysięcy osób. W końcu lutego 1930 roku w urzędach pracy Prus Wschodnich zarejestrowano 99 102 bezrobotnych. W ciągu następnych siedmiu miesięcy (do końca września) liczba ta spadła o 59 028 osób, a więc o 59,6%, jednak w ciągu kolejnych pięciu miesięcy jesienno-zimowych (koniec września 1930 roku — koniec lutego 1931) liczba bezrobotnych wzrosła o 73 512 osób (183,4% stanu z końca września 1930 roku) i wynosiła 113 586 osób. W czasie pięciu miesięcy 1931 roku (koniec lutego — koniec lipca) liczba bezrobotnych zmniejszyła się o 63 994 osoby, to jest o 56,3% stanu wyjściowego, ale w sezonie jesienno-zimowym (koniec lipca 1931 — koniec lutego 1932) znów wzrosła o 85 562 osoby, a więc o 172,5% stanu z końca lipca. W końcu lutego 1932 roku zanotowano najwyższą w Prusach Wschodnich liczbę bezrobotnych, bo aż 135 154 osoby. I znów w sezonie wiosenno-letnim (koniec lutego — koniec września) zmniejszyła się ona o 67 437 osób, to znaczy o 49,9%. Pięć następnych miesięcy sezonu jesienno-zimowego (koniec września 1932 — koniec lutego 1933) przyniosło wzrost bezrobocia o 63 356 osób (93,6% stanu z końca września 1932 roku).

W miesiąc po objęciu władzy przez partię nazistowską statystyki notowały 131 073 bezrobotnych w Prusach Wschodnich. Zastosowane przez hitlerowców totalne metody zniesienia bezrobocia spowodowały w ciągu następnych sześciu miesięcy (koniec lutego 1933 — koniec sierpnia 1933) jego spadek o 128 401 osób, to znaczy o 98,0%. Znamienne jednak jest, że mimo działania środków i metod zastosowanych przez władze hitlerowskie (o czym niżej) następne pięć miesięcy (koniec sierpnia 1933 — koniec stycznia 1934) przyniosły ponowny wzrost bezrobocia o 36 111 osób, a więc o 1351,5% w stosunku do końca sierpnia 1933 roku, kiedy to bezrobocie w Prusach Wschod-

³ *Statistisches Jahrbuch*, s. 298.

nich teoretycznie przestało być problemem, bo w urzędach pracy zarejestrowanych było wówczas jedynie 2672 bezrobotnych ⁴.

Analiza struktury zawodowej bezrobotnych w tej prowincji pozwoli odpowiedzieć na pytanie, z jakich grup zawodowych rekrutowali się bezrobotni.

TABELA 1. Struktura zawodowa bezrobotnych w Prusach Wschodnich (od końca listopada 1932 roku do końca grudnia 1933 roku)

Stan w końcu miesiąca	Grupy zawodowe						Razem
	rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	budownictwo	robotnicy niewykwalifikowani	pozostałe zawody	robotnicy ogółem	urzędnicy	
XI 1932	16 384	13 574	33 782	38 716	102 456	7 987	110 443
XII *	20 260	15 758	37 231	41 314	114 563	9 079	123 642
I 1933	18 489	16 880	40 021	43 485	118 875	10 645	129 520
II	18 504	17 233	39 839	44 540	120 116	10 957	131 073
III	16 486	15 818	38 011	43 452	113 767	10 797	124 564
IV	12 587	11 095	29 001	24 992	87 675	10 362	98 037
V	10 166	8 131	23 678	30 243	72 218	9 752	81 970
VI	8 535	7 493	22 426	27 804	66 258	9 250	75 508
VII	508	2 657	6 988	13 304	23 457	5 246	28 703
VIII	42	404	591	851	1 888	784	2 672
IX	34	433	490	1 001	1 958	890	2 848
X	165	618	1 643	2 564	4 990	1 610	6 600
XI	1 001	2 292	3 806	5 614	12 713	2 068	14 781
XII	2 438	4 946	13 467	—	34 175	3 299	37 474

* dane dla listopada i grudnia 1932 roku dotyczą poszukujących pracy, znalazły się tu więc wszelkie osoby, nie tylko bezrobotni, zarejestrowane w wydziale pośrednictwa urzędu pracy. Różnica jednak między bezrobotnymi a innymi osobami jest tak nikła, iż dane te są porównywalne z danymi dla 1933 roku, dotyczącymi już wyłącznie bezrobotnych.

Z r ó d ł o: Obliczenia własne na podstawie *Reichs-Arbeitsmarkt-Anzeiger*, 1933, nr 1, ss. 22—23; nr 2, s. 20; *Statistisches Handbuch für die Provinz Ostpreussen*, ss. 118—119.

Z tabeli 1 wynika, że trzon bezrobotnych w Prusach Wschodnich tworzyli robotnicy tych grup zawodowych (łącznie z robotnikami niewykwalifikowanymi), których praca uzależniona była od sezonu. W całym badanym okresie stanowili oni znacznie ponad połowę bezrobotnych. Należy tu zwrócić uwagę, iż sezonowość zatrudnienia w Prusach Wschodnich powodowała, że w okresie zimowym liczba bezrobotnych w tej prowincji przekraczała zawsze średnią dla Rzeszy. Jeszcze na przykład w końcu 1933 roku, a więc w okresie gdy w zasadzie problem bezrobocia w Niemczech już nie istniał, 58 326 osób, to jest 10,6% ogółu robotników i pracowników, zarejestrowanych było we wschodniopruskich urzędach pracy jako bezrobotni ⁵.

Wzrost bezrobocia pociągał za sobą znaczne trudności finansowe. Konieczność łożenia dużych sum na zasiłki dla wzrastającej z każdym miesiącem armii bezrobotnych stanowiła jeden z istotnych powodów poważnego deficytu finansowego. Deficyt ten można było pokryć przez nałożenie większych podatków

⁴ Ibidem, s. 308. Por. też *Reichs-Arbeitsmarkt-Anzeiger* (dalej RAA), 1933, nr 3, s. 24.
⁵ H. B. Grünberg, *Das neue Ostpreussen*, Königsberg 1938, s. 69.

na przemysłowców. Z takim właśnie wnioskiem wystąpił socjaldemokrata Rudolf Hilferding, minister finansów w rządzie Hermana Müllera. Wniosek ten odrzucili przedstawiciele przedsiębiorców z *Deutsche Volkspartei* oraz ówczesny prezes Banku Rzeszy, Hjalmar Schacht. 21 grudnia 1929 roku Hilferding podał się do dymisji. Jego następcą został Paul Moldenhauer, członek *Deutsche Volkspartei*. Dla pokrycia deficytu budżetowego zaproponował on obniżenie zasiłków dla bezrobotnych. Z wnioskiem takim nie mogli się zgodzić przedstawiciele socjaldemokratów. Te kontrowersje budżetowe doprowadziły do ustąpienia 27 marca 1930 roku rządu Hermana Müllera — ostatniego rządu parlamentarnego Republiki Weimarskiej⁶.

Do nowego rządu, na którego czele stanął członek Centrum, Heinrich Brüning, weszli przedstawiciele Centrum, *Deutsche Demokratische Partei*, *Deutsche Volkspartei* i *Deutschnationale Volkspartei*. Był to więc rząd pracowco-centrowy. Brüning, nie posiadający większości w Reichstagu, rządził głównie przy pomocy metod pozaparlamentarnych, w oparciu o dekrety prezydenckie, wydawane na podstawie artykułu 48 konstytucji weimarskiej, co przy tolerancji socjaldemokratów dawało mu dużą swobodę⁷.

Również rząd Brüninga za jeden z podstawowych warunków przezwyciężenia kryzysu uznał zrównoważenie budżetu. Rząd ten jednak, z uwagi na swój charakter, nie mógł pójść drogą proponowaną swego czasu przez Hilferdinga, wybrał natomiast drogę drastycznej redukcji wydatków państwowych przez obniżenie zasiłków dla bezrobotnych, płac pracowników państwowych i płac w przemyśle. Równowaga budżetowa została osiągnięta w głównej mierze kosztem robotników. Tego typu pociągnięcia, stosowane w latach 1930—1932, przyniosły w efekcie katastrofalne skutki gospodarcze i polityczne. Przede wszystkim obniżyła się siła nabywcza ludności, co w konsekwencji pogłębiało kryzys nadprodukcji, powodowało zmniejszenie produkcji przemysłowej, a tym samym wzrost bezrobocia. Redukcja płac pracowników państwowych nawiązywała tę grupę społeczną opozycyjnie w stosunku do rządu, zaś obniżenie cen detalicznych podkopało egzystencję warstwy drobnych przemysłowców, rzemieślników i sklepikarzy. Politycznie skorzystali na tym hitlerowcy, których bazę społeczną stanowiło właśnie drobnomieszczactwo⁸.

Należy jednak przypomnieć fakty, które jak dotychczas uszły uwadze badaczy polskich, a mianowicie, że to właśnie rząd Brüninga zapoczątkował ustawodawstwo, którego celem była likwidacja bezrobocia, czy może ściślej — odciążenie rynku pracy. Sprawy te regulowało szereg dekretów prezydenckich i wydawanych w oparciu o nie rozporządzeń wykonawczych. Dotyczyły one organizacji dobrowolnej służby pracy (*freiwilliger Arbeitsdienst*)⁹, robót do-

6 J. Krasuski, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871—1945*, Poznań 1971, s. 302.

7 Artykuł 48 konstytucji weimarskiej dotyczył nadzwyczajnych uprawnień prezydenta w wypadku poważnego kryzysu. Reichstag był wprawdzie władny anulować każdy dekret prezydenta, jednak frakcja posłów socjaldemokratycznych (SPD) nie korzystała z tej możliwości sądząc, że obalenie Brüninga wyszłoby tylko na korzyść hitlerowców, którzy w wyborach 14 marca 1930 r. uzyskali 18,0% głosów i 107 mandatów zamiast dotychczasowych 3,0% i 12 mandatów (por. J. Krasuski, op. cit., s. 105).

8 W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej, Czasy nowożytne i najnowsze (1500—1949)*, Warszawa 1973, ss. 512—513; por. też J. Krasuski, op. cit., s. 305.

9 Reichsgesetzblatt (dalej RGBI), 1931, T. 1, ss. 279—316, *Zweite Verordnung des Reichspräsidenten zur Sicherung von Wirtschaft und Finanzen. Vom 5. Juni 1931*; rozporządzenie

rażnych¹⁰, premiowania — w formie obniżenia podatków — pracodawców zwiększających zatrudnienie w swoich zakładach pracy¹¹.

Efekty gospodarcze tych rozporządzeń były znikome. I tak na przykład w styczniu 1933 roku przy pracach doraźnych w Prusach Wschodnich zatrudniano zaledwie 309 osób (w całej Rzeszy — 23 665 osób), zaś dobrowolna służba pracy liczyła w Prusach Wschodnich w tym okresie 1940 członków (w całej Rzeszy 175 656 członków)¹². Należy jednak pamiętać, iż zarządzenia te obowiązywały w państwie jeszcze demokratycznym, w którym żadnego bezrobotnego nie można było zmusić do podjęcia nie odpowiadającej mu pracy. Wynikało to zresztą wyraźnie z postanowień rozporządzenia o dobrowolnej służbie pracy¹³. Podobnie postępowano również i w przypadku zatrudnienia przy robotach doraźnych. Zarówno w jednym, jak i w drugim wypadku zachętę mogło stanowić jedynie niewielkie zresztą wynagrodzenie, będące uzupełnieniem zapomogi dla bezrobotnych, bowiem ani członkostwo dobrowolnej służby pracy, ani zatrudnienie przy robotach publicznych nie stanowiły stosunku pracy w świetle przepisów prawa pracy, a więc tym samym nie zapewniały robotnikom dodatków socjalnych wynikających z prawa pracy. Większe znaczenie i oddziaływanie miały zarządzenia o premiowaniu pracodawców zwiększających zatrudnienie w swoich zakładach pracy (*Mehrbeschäftigung*). Za zwiększenie zatrudnienia w określonym zakładzie uznawano sytuację, w której średnia zatrudnionych robotników w poszczególnych kwartałach okresu od 1 października 1932 roku do 30 września 1933 roku przekraczała średnią miesięcy czerwca, lipca i sierpnia 1932 roku. Ponieważ premia, w przypadku podatku obrotowego, inwestycyjnego i gruntowego wynosiła 40,0% podatku, wielu przedsiębiorców, głównie rolników, zdecydowało się na dodatkowe zatrudnienie robotników rolnych i to zarówno parobków, jak i deputantów¹⁴.

Były to jednak środki niewystarczające nie tylko do radykalnej poprawy sytuacji gospodarczej, ale nawet do zmniejszenia bezrobocia. Tymczasem w Prusach Wschodnich miesiące zimowe 1932/1933 roku przyniosły dalszy

wykonawcze: ibidem, ss. 398—402, *Verordnung über die Förderung des freiwilligen Arbeitsdienstes*. Vom 23. Juli 1931 uzupełnienie: RGBl, 1932, T. 1, ss. 251—252, *Verordnung zur Ergänzung der Verordnung über die Förderung des freiwilligen Arbeitsdienstes*. Vom 25. Mai 1932; nowelizacja: ibidem, ss. 252—253, *Verordnung über den freiwilligen Arbeitsdienst*. Vom 16. Juli 1932; przepisy wykonawcze: ibidem, ss. 392—395, *Ausführungsvorschriften zur Verordnung über den freiwilligen Arbeitsdienst* vom 16. Juli 1932. Vom 2. August 1932.

10 RGBl, 1932, T. 1, ss. 273—284, *Verordnung des Reichspräsidenten über Massnahmen zur Erhaltung der Arbeitslosenhilfe und der Sozialversicherung sowie zur Erleichterung der Wohlfahrtskosten der Gemeinden*. Vom 14. Juni 1932; ss. 305—306, *Verordnung über die Höhe der Arbeitslosenunterstützung und die Durchführung öffentlicher Arbeiten*. Vom 16. Juni 1932.

11 RGBl, 1932, T. 1, ss. 425—432, *Verordnung des Reichspräsidenten zur Belegung der Wirtschaft*. Vom 4. September 1932; przepisy wykonawcze: ibidem, ss. 459—472, *Durchführungsbestimmungen zur Steuergutscheinverordnung*. Vom 26. September 1932; zmiana: ibidem, ss. 519—520, *Verordnung zur Änderung der Durchführungsbestimmungen zur Steuergutscheinverordnung*. Vom 31. Oktober 1932.

12 Statistisches Jahrbuch, ss. 300—302; Statistisches Handbuch, s. 116.

13 RGBl, 1932, T. 1, ss. 352—353, *Verordnung über den freiwilligen Arbeitsdienst*. Vom 16. Juli 1932, art. 4.

14 RAA, 1933, nr 1, s. 3; nr 4, s. 3. Por. też Archiwum Akt Nowych, Ambasada RP w Berlinie (dalej AAN-AB), 703, k. 22—23, Sprawozdanie ekonomiczne wicekonsulatu RP w Elku z 21 IV 1933.

wzrost bezrobocia. Na skutek silnych mrozów wstrzymano prace w lasach, co spowodowało, iż w powiatach olsztyńskim, wystruckim, królewieckim, ełckim, tyłżyckim i elbląskim zwolniono wielu robotników leśnych. Z tych samych względów zahamowane zostały prace w budownictwie. Z tego samego powodu wstrzymano prace również przy robotach publicznych. Pełna stagnacja panowała we wschodniopruskim przemyśle metalowym, drzewnym i ceramicznym¹⁵.

Niemniej jednak bezrobocie w Prusach Wschodnich nie osiągnęło w czasie kryzysu takich rozmiarów, jak w przemysłowych okręgach Rzeszy, gdzie w 1932 roku 30,0% ogółu dotychczas zatrudnionych znalazło się bez pracy. Ale i w tej prowincji w tym samym okresie co piąty robotnik i pracownik zameldowany był w urzędach pracy jako bezrobotny. 30 stycznia 1933 roku w Prusach Wschodnich zarejestrowano 129 520 bezrobotnych (por. tab. 1). Likwidacja bezrobocia stała się więc centralnym zadaniem gospodarczym władz hitlerowskich po objęciu przez nie rządów. Podobnie jak w całej Rzeszy również i w Prusach Wschodnich przystąpiono do tej akcji w oparciu o postanowienia ustawy z 1 czerwca 1933 roku, mówiącej o tworzeniu nowych miejsc pracy (*Arbeitsbeschaffungsgesetz*)¹⁶. Ustawa upoważniała ministra finansów Rzeszy do wydatkowania na ten cel sumy sięgającej 1 miliarda marek w formie kredytów, pożyczek, zapomóg, dotacji. Ustawa przewidywała przy tym wydatkowanie tych sum na przedsięwzięcia służące bezpośrednio lub pośrednio tworzeniu nowych miejsc pracy. Obok więc kredytów, pożyczek, dotacji na prace w ramach robót publicznych (budowa dróg, melioracje, budownictwo mieszkaniowe, gospodarce i komunalne itp.), przewidywano udzielanie pożyczek w wysokości 1000 marek młodym małżeństwom. Takiej nieoprocentowanej pożyczki, spłacanej następnie w stu dziesięciomarkowych ratach, udzielano jednak tylko wówczas, jeśli przyszła małżonka pracowała przynajmniej przez sześć miesięcy w okresie między 1 czerwca 1931 roku a 31 maja 1933 roku, zobowiązała się — jeśli aktualnie pracuje — zwolnić się z pracy i nie podejmować pracy zarobkowej do chwili spłacenia pożyczki. Pożyczki takiej udzielano jednak nie w formie pieniężnej, a w formie specjalnych bonów towarowych, upoważniających do zakupu mebli i innego sprzętu domowego w przeznaczonych do tego sklepach.

Ustawa zwalniała od podatku inwestycyjnego tych przedsiębiorców, którzy wyposażali swoje zakłady pracy w nowe maszyny i narzędzia, pod warunkiem jednak, że maszyny te będą produkcji niemieckiej, a ich zainstalowanie w zakładzie nie spowoduje zmniejszenia zatrudnienia.

Do generalnej batalii likwidacji bezrobocia przystąpiono w Prusach Wschodnich w początkach lipca. Ambicją władz wschodniopruskich było zakończenie tej akcji jeszcze w okresie letnim¹⁷. Na pokrycie kosztów likwidacji bezrobocia Prusy Wschodnie otrzymały pożyczkę w wysokości 20 milionów

¹⁵ RAA, 1933, nr 3, ss. 4—14; nr 4, ss. 5—9.

¹⁶ RGBl, 1933, T. 1, ss. 323—329, *Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit (Arbeitsbeschaffungsgesetz)*. Vom 1. Juni 1933.

¹⁷ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej AAN-MSZ), 10066, k. 13—14, Raport Konsulatu Generalnego RP w Królewcu z 31 VII 1933. Por. też Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie, Landratsamt Bischofsburg, VIII/8-A-1, Pismo naczelnego prezydenta Prus Wschodnich z 2 VII 1933.

marek z Banku Rentowego oraz dotację w wysokości 10 milionów marek z Niemieckiego Towarzystwa Robót Publicznych (*Deutsche Gesellschaft für öffentliche Arbeiten*). Sumy te, łącznie z kwotami udzielonymi przez Zakład Rzeszy do Spraw Pośrednictwa Pracy i Ubezpieczeń Bezrobotnych (*Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*), pozwoliły na podjęcie szeroko zakrojonych robót publicznych, przede wszystkim melioracyjnych i przy budowie dróg¹⁸.

Masowe zatrudnianie przy robotach publicznych stanowiło tylko jedną z form zwalczania bezrobocia; inną było kierowanie bezrobotnych do pracy w rolnictwie. Nie dysponujemy danymi statystycznymi, obrazującymi liczbę bezrobotnych skierowanych do pracy w rolnictwie, wiadomo jedynie, że w ciągu 1933 roku we wschodniopruskim rolnictwie zatrudniono 84 252 osoby¹⁹.

Spektakularna akcja, jaką była niewątpliwie likwidacja bezrobocia w Prusach Wschodnich, zakończona została w dwa miesiące po rozpoczęciu. Gauleiter tej prowincji, Erich Koch, mógł na długo przed przewidywanym początkowo terminem, to znaczy 1 października, zameldować Hitlerowi, że w Prusach Wschodnich bezrobocie zostało zlikwidowane. Warto jednak odpowiedzieć na pytanie: jakimi metodami i czym kosztem to osiągnięto.

W polskiej literaturze przedmiotu zwracano już uwagę, iż likwidacja bezrobocia w wydaniu hitlerowskim miała charakter bardziej polityczny niż gospodarczy²⁰. Podstawowym celem tej akcji było bowiem zatrudnienie możliwie największej liczby bezrobotnych bez względu na rzeczywiste efekty gospodarcze ich pracy. Wynikało to zresztą wyraźnie z postanowień wspomnianej już ustawy o tworzeniu nowych miejsc pracy, w której podkreślano, iż w przypadku robót publicznych pracą maszyn należy zastępować pracą ludzką, a jedynie w wypadkach koniecznych można się posługiwać maszynami. Wolno nimi posługiwać się również wtedy, jeśli się okaże, że praca ludzka niepomierne podraża koszty²¹. W takiej sytuacji tworzenie nowych miejsc pracy nie wymagało jakichkolwiek nakładów inwestycyjnych. Inna obowiązująca zasada, sformułowana przez gauleitera Prus Wschodnich, brzmiała: do zasiłku dla bezrobotnych ze strony państwa lub gminy mają prawo jedynie te osoby, które dają w zamian ekwiwalent w postaci swojej pracy²². Był to swoisty rodzaj przymusu ekonomicznego. Każdy bezrobotny, niezależnie od posiadanego zawodu, zmuszony był do przyjęcia oferowanego mu przez urząd pracy zajęcia, w innym bowiem wypadku grożono mu odebraniem zasiłku dla bezrobotnych.

Bezrobotnych zatrudnionych przy robotach publicznych umieszczono na terenie Prus Wschodnich w 388 specjalnych obozach pracy²³. Koszt pracy

18 H. B. Grünberg, op. cit., s. 62.

19 *Statistisches Jahrbuch*, s. 319.

20 J. Krasuski, op. cit., s. 383.

21 RGBl, 1933, T. 1, s. 323, pkt 4 § 2 tej ustawy brzmi: „Alle Arbeiten sind durch menschliche Arbeitskraft auszuführen, soweit nicht maschinelle Hilfsmittel unerlässlich sind und soweit durch die Beschränkung auf menschliche Arbeitskraft keine unverhältnismässige Verteuerung der Arbeit eintritt”. W myśl tego postanowienia w powiecie kwidzyńskim przy regulacji rzeki Miłej pracę pogłębiarki zastąpiono pracą 400 robotników (por. AAN, Konsulat RP w Kwidzynie, 5, k. 3—11, Raport Konsulatu RP w Kwidzynie z 1 IX 1933).

22 AAN-MSZ, 10066, k. 13—14, Raport Konsulatu Generalnego RP w Królewcu z 31 VII 1933.

23 AAN-AB, 711, k. 19—24, Sprawozdanie Konsulatu RP w Olsztynie z 13 X 1933.

TABELA 2. Zatrudnienie bezrobotnych przy robotach publicznych w Prusach Wschodnich, w wybranych okręgach Rzeszy i w Rzeszy w 1933 roku

Koniec danego miesiąca	Prusy Wschodnie	Pomorze	Westfalia	Rzesza
Styczeń	309	533	1 657	23 665
Luty	684	594	3 030	36 707
Marzec	1 331	6 009	5 828	88 041
Kwiecień	8 213	10 313	6 318	113 852
Maj	11 815	8 591	7 003	120 842
Czerwiec	12 522	6 658	6 994	114 933
Lipiec	30 867	8 695	8 136	140 126
Sierpień	54 298	14 028	11 062	186 551
Wrzesień	51 656	10 554	14 934	232 445
Październik	57 739	17 359	10 150	314 437
Listopad	56 192	25 657	31 037	400 846
Grudzień	42 822	29 249	25 190	277 484

Z r ó d ł o: *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, Jg. 53, 1934, s. 300; *Statistisches Handbuch für die Provinz Ostpreussen*, s. 116.

tych robotników kształtował się bardzo nisko. Nie dysponujemy materiałami pozwalającymi na dokładne określenie wysokości wynagrodzenia tych robotników we wszystkich rejencjach Prus Wschodnich. Wiadomo jednak, że średnia płaca wynosiła 0,40 marek za godzinę, a zarobek brutto wahał się, w zależności od rodzaju pracy, od 18,00 do 21,00 marek²⁴. Znamy jedynie pełne wynagrodzenie, jakie otrzymywali robotnicy skupieni w obozach pracy na terenie rejencji zachodniopruskiej. Robotnikom tym płacono 41 fenigów za godzinę, do tego otrzymywali dodatek w wysokości 4,7 feniga na wyżywienie i mieszkanie, rzeczywisty więc ich zarobek wynosił 45,7 feniga za godzinę. Przy 45-godzinnym tygodniu pracy dawało to 20,56 marek. Od tej sumy potrącano im 6,50 marek (4,20 marek za wyżywienie i mieszkanie w obozie, 2,30 marek podatku). Robotnicy otrzymywali więc 14,06 marek. Zarobek samotnych był o 10,0% niższy. Robotnicy obciążeni rodziną otrzymywali ponadto z urzędu pracy lub urzędu opieki społecznej dodatek tygodniowy na rodzinę w wysokości: na 1 osobę 1,50 marek, na 2—3 osób 3 marki, na 4—5 osób 5 marek, ponad 5 osób — 6 marek²⁵. Jeśli uwzględnimy, że tygodniowy zasiłek dla bezrobotnego z dwiema osobami na utrzymaniu wahał się w granicach 9,00 do 10,80 marek, koszt zatrudnienia robotnika nie był więc wysoki²⁶. Robotnikom żonatym wypłacano zazwyczaj jedynie 1/3 ich wynagrodzenia, resztę zaś, wraz z dodatkiem na rodzinę, przekazywano bezpośrednio rodzinie.

W dostępnych dokumentach nie znajdujemy odpowiedzi na pytanie, czy robotnikom wypłacano należność w gotówce, czy też zgodnie z postanowieniem

24 AAN-MSZ, 10066, k. 21—22, Raport Konsulatu Generalnego RP w Królewcu z 16 VIII 1933; AAN-AB, 711, k. 19—24, Sprawozdanie Konsulatu RP w Olsztynie z 13 X 1933.

25 AAN, Konsulat RP w Kwidzynie, 5, k. 3—11, Raport Konsulatu RP w Kwidzynie z 1 IX 1933.

26 RGBl, 1932, T. 1, ss. 305—306, *Verordnung über die Höhe der Arbeitslosenunterstützung und die Durchführung öffentlicher Arbeiten*. Vom 16. Juni 1932.

ustawy o tworzeniu miejsc pracy — w bonach towarowych. Ustawa bowiem przewidywała, iż robotnikom skupionym w obozach pracy i zatrudnionym przy robotach ziemnych wynagrodzenie dawać należy w specjalnych bonach towarowych (*Bedarfsdeckungsschein*), uprawniających do zakupu odzieży, bielizny i innych przedmiotów codziennego użytku w wyznaczonych do tego sklepach²⁷. Wydaje się jednak, iż w praktyce odstąpiono od tego punktu ustawy, podobnie jak i postanowienia, iż wynagrodzenie ich ma wynosić 25,00 marek miesięcznie.

Koszt zatrudnienia bezrobotnych w rolnictwie był jeszcze niższy. Pracodawcy prywatni lub gminni powinni byli zapewnić takiemu robotnikowi mieszkanie i wyżywienie, zaś powiatowe urzędy pracy wypłacały mu jako wynagrodzenie zasiłek, który otrzymywał dotychczas jako bezrobotny²⁸. I w tym wypadku robotnikom żonatym wypłacano tylko jedną trzecią należności, dwie trzecie zaś przekazywano rodzinie.

Fatalne warunki bytowe w wielu obozach pracy, zaprowadzony przez płatną kadrę kierowniczą obozu reżim pracy powodowały, że wielu robotników, głównie urzędników z miast, nieprzyzwyczajonych do ciężkiej pracy fizycznej, rezygnowała z niej lub po prostu uciekała z obozu, chociaż zdawali sobie sprawę, iż tracą przez to podstawę do jakiegokolwiek pomocy ze strony państwa czy gminy. Zdarzały się jednak wypadki, iż policja ujawszy takiego uciekiniera odstawiła go na miejsce pracy. Każdy bowiem przejaw niezadowolonia, jakiegokolwiek próby strajku czy buntu bezwzględnie tłumiono, łącznie z zagrożeniem zsyłką do obozu koncentracyjnego²⁹. Przymusowi poddano nie tylko bezrobotnych, ale również pracodawców. Na pewnym spotkaniu w Olsztynie kierownik jednego z wydziałów krajowego urzędu pracy (*Gaubetriebszellenleiter*), Duschön z Królewca, stwierdził wprost, iż pracodawcy, którzy swoim postępowaniem przeciwstawiać się będą czy to przez podwyżkę cen wyrobów, czy bojkotowanie robotników i zmniejszanie zatrudnienia, podjętej przez partię akcji zwalczania bezrobocia, zesłani zostaną do obozów koncentracyjnych³⁰.

Likwidacja bezrobocia przy zastosowanych środkach przymusu i przy znanym zapotrzebowaniu wschodniopruskiego rolnictwa na siłę roboczą w okresie nasilenia prac polowych, nie nastęrczała zasadniczych trudności. Trzeba przy tym pamiętać, że wschodniopruscy chłopci otrzymywali robotnika, jeśli nawet niewykwalifikowanego, to jednak za darmo. Problemem stało się niedopuszczenie do ponownego bezrobocia, zwłaszcza w okresie zimowym. Już w lecie przygotowano pierwszy projekt programu prac na okres zimowy, przewidujący odłożenie na zimę wszelkich prac możliwych do wykonania w tym okresie. Wchodziły tu w grę: eksploatacja i obróbka drewna, zbieranie i tłuczenie kamieni, transport materiałów budowlanych, wszelkie prace in-

27 RGBl, 1933, T. 1, ss. 323—329, *Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit. Vom 1. Juni 1932.*

28 AAN-MSZ, 10066, k. 21—22, Raport Konsulatu Generalnego RP w Królewcu z 16 VIII 1933; AAN-AB, 711, k. 7—14, Raport Konsulatu RP w Olsztynie z 16 VIII 1933.

29 AAN-MSZ, 10066, k. 21—22, Raport Konsulatu Generalnego RP w Królewcu z 16 VIII 1933; AAN, Konsulat RP w Kwidzynie, 5, k. 3—11, Raport Konsulatu RP w Kwidzynie z 1 IX 1933; AAN-AB, 711, k. 7—14, Raport Konsulatu RP w Olsztynie z 16 VIII 1933.

30 AAN-AB, 711, k. 7—14, Raport Konsulatu RP w Olsztynie z 16 VIII 1933.

stalacyjne wewnątrz budynków. Jednocześnie nałóżono na przedsiębiorców obowiązek zatrudniania jednego dodatkowego robotnika na każdych dziesięciu pracujących, a więc praktycznie zwiększenie zatrudnienia o 10,0%. Niezależnie od tego młode, niezamężne kobiety, mające zapewnione utrzymanie u rodziców, zmuszano do zwolnienia się z pracy, lub po prostu zwalniano³¹.

Wszystko to przyniosło pewne wyniki. Jakkolwiek bowiem w końcu grudnia 1933 roku we wschodniopruskich urzędach pracy zarejestrowanych było ponownie 37 474 bezrobotnych, to jednak stanowiło to niespełna 30,0% stanu bezrobocia z końca stycznia tegoż roku.

31 AAN-AB, k. 19—24, Sprawozdanie Konsulatu RP w Olsztynie z 13 X 1933; AAN-MSZ, 10066, k. 21—22, Raport Konsulatu Generalnego RP w Królewcu z 16 VIII 1933.

AUS DEN FORSCHUNGEN ÜBER DEN STAND DER BESCHÄFTIGUNG IN OSTPREUSSEN WÄHREND DER MACHTÜBERNAHME DURCH DIE NSDAP

Zusammenfassung

In dem Artikel wurde der Versuch unternommen, die Methoden zu demonstrieren, die zur Abschaffung der Arbeitslosigkeit in Ostpreußen nach der Machtübernahme durch die Nazis angewandt wurden. Im ersten Monat nach der Machtübernahme verzeichnete die Statistik 131 073 Arbeitslose in Ostpreußen. In dieser Situation haben die nationalsozialistischen Behörden drastische Maßnahmen ergriffen, um die Arbeitslosenzahl zu verringern. Sie wirkten aufgrund des Arbeitsbeschaffungsgesetzes vom 1. Juni 1933.

In dem Artikel wurde die Aufmerksamkeit denjenigen Tatsachen gewidmet, die bislang von der polnischen Forschung unberücksichtigt blieben: mit der Abschaffung der Arbeitslosigkeit hat bereits die Regierung Brüning begonnen, indem sie die Verordnungen über die Organisation des freiwilligen Arbeitsdienstes, der öffentlichen Arbeiten und über die Prämierung der Arbeitgeber, die in ihren Betrieben die Beschäftigung vergrößerten, erließ.

Übers. J. Serczyk